

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ СТВОРЕННЯ ПІДРУЧНИКА ДЛЯ КУРСУ “УКРАЇНА У СВІТІ: ПРИРОДА, НАСЕЛЕННЯ”

Т. Г. Назаренко,

*доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник,
головний науковий співробітник відділу навчання географії та
економіки Інституту педагогіки НАПН України,
e-mail: geohim@ukr.net*

О. П. Кравчук,

*кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
відділу дидактики Інституту педагогіки НАПН України,
e-mail: ped-project@ukr.net*

У статті розглядаються методичні особливості створення сучасного підручника для шкільного географічного курсу “Україна у світі: природа, населення” (8-й клас). На основні проведені психолого-педагогічних досліджень з використання навчальної книги на уроках географії в основній школі, авторами сформульовано визначальні вимоги до змістового наповнення підручника з географії та подано консеквентні орієнтири до діяльності експертів, що рецензують підручники, які подані на конкурс.

Ключові слова: підручник з географії, основна школа, географія України, методичні аспекти, вимоги до змісту підручника.

Постановка проблеми. Міністерство освіти і науки України оголосило Всеукраїнський конкурс рукописів підручників для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до Державного стандарту загальної середньої освіти. Як відомо, підручник є інструментом забезпечення стабільного функціонування навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі. Його якість є важливою умовою ефективного навчання на уроках географії.

Зміст підручника з географії України для учнів 8-го класу, як основного навчального видання, має відповідати своїй головній місії, а саме: виховання у молоді почуття громадянської гідності, власної творчої позиції щодо зміцнення державності в Україні, природних умов і ресурсів рідного краю і місцевості проживання, ціннісного ставлення і піднесення Батьківщини як колиски свого роду та народу, шанобливого ставлення до історико-географічної спадщини, утвердження себе як відповідального громадянина України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За результатами дисертаційних досліджень з теорії та методики навчання [2; 3; 4; 6] можна зробити висновок, що змістова цілісність навчально-виховного процесу з певного предмета залежить від методичної цілісності змісту підручника і якості систем завдань і запитань із засвоєння наукових понять, вироблення практичних навичок та спонукування учнів до створення власного самоосвітнього простору. Однак, окрім цього, існує багато нюансів у читанні та сприйнятті науково-популярних текстів, зорових образів, моделей і картографічних зображень учнями певного віку.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Оскільки підручник є дидактичною моделлю навчально-виховного процесу з певної дисципліни і важливим методичним засобом в роботі вчителя, у статті розкривається один з підходів до експертизи підручників з географії, які подані на конкурс, оголошений МОН України.

Виклад основного матеріалу. Наука географія розвивається на стику природничих і суспільних наук, охоплюючи коло проблем взаємодії суспільства і природи в територіальному розрізі. Географія, як шкільний предмет, розглядає взаємозв'язок компонентів у системі “природа – людина – суспільство”. Шкільна географічна освіта спрямована на формування в учнів просторового уявлення про земну поверхню та розвиток умінь усвідомлено орієнтуватися в соціально-економічних, суспільно-політичних та екологічних подіях, що відбуваються у нашій державі та світі.

Вивчення географії у 8-му класі, курс якої має назву “Україна у світі: природа, населення”, спрямоване на формування в учнів науково-географічної картини своєї держави як складника світової спільноти держав на основі комплексного її вивчення. Цей курс допомагає учневі усвідомлювати себе громадянином України, сформувати знання про природу і населення України, свого регіону, виховати повагу до українського народу, його культури, відчутти себе справжнім патріотом своєї держави. Для народжених в Україні вона є Батьківщиною. Для емігрантів, заробітчани та гостей Україна виступає миролюбною, привітною, гостинною і толерантною країною з цікавим укладом життя, який ґрунтується на багатій та складній історії формування країни як єдиної громади, високоосвіченим і культурним населенням, шанобливим ставленням до землі, на просторах якої вона пролягає, надзвичайно різноманітним і потужним природно-ресурсним потенціалом.

Зазначимо, на що має орієнтуватися експерт, який рецензує поданий на конкурс підручник з географії для 8-го класу.

Після визначення концептуальної та дидактичної цінності представленого на конкурс підручника варто звернути увагу ще на деякі важливі моменти.

Навчальна інформація, що лежить в основі змісту підручника, має бути узгоджена із текстом навчальної програми курсу 8-го класу ЗНЗ “Україна у світі: природа, населення” [5]. У процесі реалізації цієї функції відбір і систематизація навчального матеріалу здійснюється за двома основними критеріями: змістовно-логічним (особливості змісту й форми подання наукового знання) та психологічним (закономірності засвоєння знань відповідно до вікових та індивідуально-психологічних особливостей учнів).

Підручник з географії для 8-го класу має бути спрямований на вивчення, закріплення і систематизацію знань, наукових понять та термінів в учнів про Україну та формування географічних компетентностей, тому рецензент має звернути увагу, яким чином у підручнику представлені основні технології роботи з інформацією, що необхідно застосувати учню для засвоєння матеріалів підручника? Чи створено автором відповідний інструментарій (пояснювальні тексти, ілюстрації, методичний і орієнтувальний апарат) для розвитку в учня цих технологій, а, отже, успішного навчання? Чи створюється в підручнику змістове поле для інтеріоризації (присвоєння собі) учнем нових знань?

Працюючи з географічною інформацією, людина має володіти деякими загальними та специфічними технологіями отримання та опрацювання інформації. Загальною є технологія продуктивного читання.

Читання — це багаторівневий перцептивно-моторний процес, який координується смисловими образами, що утворюються під час читання на основі сприйнятих значень слів та тих, що асоціативно з’являються з пам’яті читача (учня) на основі перцептивних ознак текстового матеріалу (автоматизований фоновий рівень). Цей смисловий фон надзвичайно важливий у розумінні прочитаного. Набуті раніше побутові трактування смислу окремих природних явищ можуть стати перешкодою на шляху засвоєння наукових фактів і тлумачень [1].

Отже, у читача (учня) паралельно відбуваються три мовленевих процеси:

- сприйняття смислів окремих слів і виразів;
- утримування смислового образу;
- трансформація смислів відповідно до контексту.

Сприймання учнем мови автора починається з розуміння окремих слів, їхньої композиції як певної вербальної моделі об-

разу предмета або явища (про який йдеться в тексті). Далі, через усвідомлення логіки подій, механізмів причинно-наслідкових взаємодій, технологій досліджень, історії появи та розвитку наукових ідей, описаних в окремій темі, досвід рефлексії прочитаного, в учня формується смисловий образ.

Тому велику роль відіграє блок словникової роботи з науковими термінами, який має бути обов'язковим. Недостатньо просто розтлумачити слово або вираз, важливо показати і порівняти їхнє вживання як у науковому, так і в побутовому мовленні.

Як відомо, процес формування понять в різних шкільних географічних курсах є дуже актуальним, оскільки закладає підвалини наукового мислення учнів. Будь-які наукові знання про поняття складаються з теоретичних, які узагальнено відтворюються в мовній формі та відображають зовнішній світ та об'єктивну дійсність. Знання об'єднують певну сукупність понять – логічно оформлених загальних думок про явища, процеси, відношення, які входять в предмет вивчення і складаються з визначень та термінів. Географічні терміни і поняття становлять понятійно-термінологічний апарат географії.

Педагогічна і психологічна література приділяє значну увагу питанню засвоєння суттєвих і несуттєвих ознак понять під час їх формування. Проблема формування наукових понять досить давно приваблювала увагу психологів та педагогів. Існують чисельні відомості, котрі підтверджують, що працями багатьох дослідників ґрунтовно і поступово розв'язувалися педагогічні проблеми, пов'язані з процесом формування наукових понять в шкільних географічних курсах.

Навчальні тексти в підручниках, присвячених основам наук (географії), мають бути написані у науково-популярному стилі й адаптовані до вікових особливостей рівня освоєності відповідних мовних конструкцій та засобів. На момент навчання у 8-му класі учні вже володіють широким діапазоном мовних засобів для усвідомленого читання та переказування науково-популярних текстів, досвід читання художньої літератури в них достатній, щоб читати розгорнуті, адаптовані для розуміння підлітка наукові тексти, також учні володіють і такими мовними конструкціями як дієприслівниковий і дієприкметниковий звороти, які широко представлені в них⁴. Тому використання авторами в тексті під-

⁴ Див. програму з української (рідної) мови для шкіл з українською мовою навчання розроблено на основі Закону України “Про загальну середню освіту” і Державного стандарту базової і повної середньої освіти (зі змінами, внесеними у 2015 році для 8-9 класів):

ручника складних, складнопідрядних і складносурядних речень може бути цілком виправданим – вони дозволяють якнайточніше описати причинно-наслідкові зв'язки, які притаманні природним та соціальним процесам, а спрощення мовленнєвих конструкцій може навпаки погіршити наукову якість змісту.

Для самостійного аналізу учнем ефективності (результативності) читання автори підручників мають запропонувати низку запитань або нескладний тест за текстом конкретного параграфу підручника. Розуміння тексту учнем експерт-рецензент навряд чи зможе перевірити й оцінити. Однак саме розуміння процесів читання і сприймання вербальної та зорової інформації допоможе йому визначити, в якому підручнику створено більш сприятливі умови для якісного засвоєння навчальної інформації учнем. Таким чином, у рецензованому підручнику має бути обов'язковим елементом техніка осмислення власних навчальних досягнень, де автор підручника має пропонувати перевірити рівень навчальних досягнень, знайти відповіді на запитання проблемного змісту, визначити протиріччя у певній інформації тощо. Тобто дати відповідь на запитання: **Що нового я дізнався? Що мені незрозуміло (і сформулювати запитання для вчителя)? Чому я навчився? (і подібні запитання).**

Рецензований підручник з географії має формувати в учнів уміння використовувати різні джерела географічних даних – картографічні (карти, картосхеми, елементи карт), статистичні (цифровий, числовий, діаграмний, кількісний, табличний матеріали), медіа (телепередачі, Інтернет-джерела тощо) – для пошуку, інтерпретації та демонстрації різноманітної географічної інформації, а також формування в учнів на цих засадах ключових географічних компетенцій у виконанні конкретних дій, що набуті на основі застосування географічних знань та попереднього досвіду.

Отже, для підручника географії характерна наявність багатого зорового ряду (відеоряду), в якому ілюструються та розкриваються особливості природних явищ і географічних об'єктів не тільки в аналоговому вигляді, а і за допомогою географічної карти. Для ілюстрації, аналізу та отримання нової географічної інформації широко застосовується специфічна для науки “технологія читання географічних карт”. Як свідчать поодинокі дослідження науковців, робота з картографічними зображеннями для більш як третини учнів 8-х класів є надзвичайно складною. Тому важливо подавати текстові пояснення й орієнтири у вигляді плану із запитаннями про суть зображеного або з завданнями-алгоритмами опису географічних об'єктів за картографічним зображенням. З

одного боку, це дозволить учню освоїти й удосконалити процес “читання географічної карти”, а з другого – розширити свої здібності до просторової орієнтації та шифрування територіальних відомостей за допомогою картографічної мови. Картографічні ілюстрації представлені картами, картосхемами, картодіаграмами, що виправдано не тільки з огляду на специфіку предмета, але й з методичного погляду. Генералізована картосхема дає змогу узгодити закономірні географічні відношення об’єкта з довкіллям. Проте картосхеми є лише доповненням до основних картографічних посібників – карт. Текстовий матеріал, запитання і завдання підручників спрямовують дії учнів на подальші порівняння даних картосхем і карт атласу.

Читання карти є складовою картографічного методу здобування інформації. Це складний процес, і його варто виконувати у два етапи. Перший етап – вивчення пояснювального апарату карти (назва, легенда, масштаб). Другий етап – вивчення змісту карти. Під час роботи з підручником вчитель має звернути увагу учнів на карти, що подані в тексті.

До підручників додають такі різноманітні за формою і змістом види графічних засобів унаочнення, як схеми, що дають змогу розкрити географічні зв’язки і закономірності. Виявити логічну структуру багатьох понять допомагають класифікаційні схеми (наприклад, види вод суходолу, склад ґрунтового горизонту, віково-статева структура населення України тощо). Для формування географічних понять засобами кількісних величин важливе значення мають статистичні цифрові показники, які сприймаються учнями у вигляді графіків, діаграм і таблиць. Запитання та завдання до них спрямовують учнів загальноосвітніх навчальних закладів до висновків та узагальнень, що є однією з особливостей навчання географії. Це надає можливість використовувати цифрові показники для створення проблемних ситуацій та організації пошукової діяльності учнів. Сприяють створенню цілісного образу географічного об’єкта або явища образні зображення: малюнки, що показують природні процеси, явища і географічні об’єкти, пейзажні ілюстрації, малюнки і фотографії тварин і рослин, малюнки і фотографії людей тощо.

Самоосвітня функція підручника з географії має давати можливість учневі самостійно опанувати навчальний матеріал, для цього повинні бути присутні умови для самостійного засвоєння учнем навчального матеріалу. З цією метою структурні елементи підручника – текст, відеоряд і навчальні завдання – мають бути синхронізовані між собою, а також інформація для проведення

тематичної перевірки (бажано у тестовій формі), що буде використано учнями під час підготовки до ДПА та ЗНО.

Додатковий текст у підручниках переважно оформлений у рубриці “Цікаво знати”, в якій міститься пізнавальний матеріал, але за науковими розробками вчених, що спеціалізуються на підручничознавстві, ні ким не виділені критерії цікавості і, таким чином, текстові структури основного й додаткового текстів вступають в протиріччя – це цікаво, а це ні, тому авторам і експертам варто узгодити назву цієї рубрики.

Рецензент також має звернути увагу на відповідну кількість дидактичних одиниць для одноразового засвоєння (за психологічною характеристикою учень основної школи, за урок, що триває 45 хвилин, може опанувати та запам’ятати 2–3 складні наукові географічні поняття та максимум 5 понять середньої складності).

Текст підручника має нести в собі інформацію для виховання екологічної культури, національної свідомості, почуття патріотизму, відчуття себе не просто мешканцем країни, а громадянином, з активною громадянською позицією, з толерантним ставленням до інших народів, повагою до природних і культурних цінностей різних регіонів та країни в цілому.

Дослідження території України відбувається за краєзнавчим і країнознавчим підходами, оскільки вони забезпечують найбільш природний спосіб синтезу даних про природу, населення, господарство. Особлива увага до вивчення географії України пояснюється ще й тим фактом, що Україна для українських учнів має й духовний зміст – це земля їхніх дідів, батьків. “Батьківщина, – писав В. О. Сухомлинський, починається для дитини зі шматочка хліба і ниви пшениці, з лісової галявини і блакитного неба над маленьким ставом, з пісень і казок над колискою ... Пізнаючи світ і самих себе, діти зобов’язані по крихітці усвідомлювати відповідальність за матеріальні і духовні цінності, створені старшими поколіннями” [7].

Географія України, по суті, є країнознавством, оскільки вона вивчає частину географічної оболонки, що перебуває в межах держави – Україна, а також оперує поняттями “населення”, “розміщення” та “взаємозв’язок сфер економіки України”.

Таким чином, географія України є найважливішою з наукових дисциплін, що здійснює довготривалий і постійний контроль за якістю навколишнього середовища та життєдіяльністю людини і людського суспільства загалом.

Важливим критерієм оцінювання якості підручника з географії є наявність у підручнику переліку географічної номенклатури та характер подання її в тексті.

Текст підручника має бути діалогічним та стимулювати пізнавальний інтерес, розвивати наукове географічне мислення через уяву і фантазію, адже географічна інформація — це переважно абстрактні знання, і сформувані їх в учнів підліткового віку вкрай важко, тому необхідно збуджувати образне уявлення через конкретні приклади реальної ситуації, де можна застосувати набуті географічні знання. Також зміст текстів підручника має спонукати учня до ознайомлення з технологіями географічного пізнання та участі у дослідницьких проектах. Надзвичайно важливо, щоб у підручнику були посилання до власного дослідницького досвіду учня та спонукання до рефлексії побутових уявлень, які сформувалися у “донауковий” період знайомства учня з географічними об’єктами.

Географічне поняття “Україна” охоплює: територію, яку заселяв український етнос в минулому та заселяє український народ (нація) наразі; природу; відповідну територію з її земними, водними, повітряними просторами, особливостями навколишнього світу; мову, як універсальний феномен буття і свідомості етносу, нації та діалектів і мов національних меншин; суспільство, державу в їх генезисі — державна символіка, тризуб, прапор, гімн, козацтво, закони, конституція, державні свята, діаспора, еміграція, імміграція, депортація; культура (релігія, філософія, освіта, мистецтво, наука, право, міжнародні відносини), тобто всі ці поняття мають співвідноситися в змісті навчальних текстів і мати прив’язку до системоутворюючого поняття “Україна”, а отже, бажано подати інформацію рефлексивного змісту через прислів’я, обряди, пісні, місцеві традиції, як опорних у вивченні географії України.

Висновки. У побудові підручника має бути збережений принцип дитиноцентризму, а тому сучасний підручник для 8-го класу з географії має створюватися на особистісно зорієнтованій, компетентнісній, діяльнісній та краєзнавчій основі. Уміння створювати зрозумілі восьмикласникам навчальні тексти — обов’язкова компетенція авторів підручника з географії. А отже, експерт має спиратися на три чинники в оцінюванні підручника: використання досконалої літературної мови; якість ілюстративного матеріалу; систематизований виклад структурованого навчального географічного матеріалу.

Література

1. Загальна психологія: практикум / уклад. З. В. Огороднійчук. – К., 2004. – 195 с.
2. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.) : автореферат на здобуття наукового

ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Інститут педагогіки АПН України. – К., 2005. – 32 с.

3. Кравчук О. П. Дидактичні засади практично-дослідної діяльності учнів основної школи у процесі вивчення природничих предметів : автореф. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук. спец. 13.00.09 – теорія навчання / О. П. Кравчук ; Інститут педагогіки АПН України (Київ). – Київ, 2011. – 20 с.
4. Кудирко В. І. Методика вивчення географічної карти в шкільних курсах фізичної географії : дис. ... на здобуття звання канд. пед. наук. спец. 13.00.02 “Теорія та методика навчання (географії)” / В. І. Кудирко ; Інституту педагогіки НАПН України. – К., 2011. – 211 с.
5. Навчальна програма з географія http://old.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/692/educational_programs/1349869088/
6. Назаренко Т. Г. Формування соціально-економічних понять у старшокласників на уроках географії : дис. ... на здобуття звання канд. пед. наук. спец. 13.00.02 “Теорія та методика навчання (географії)” / Т. Г. Назаренко ; НПУ імені М. П. Драгоманова. – К., 2004. – 217 с.
7. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Вибр. твори у 5-ти томах. Т. 1. – С. 535.

References

1. Zagalna psichologia: praktikym / yklad. Z. V. Ogorodnichyk. – K., 2004. – 195 s.
2. Kodlyuk Ya. P. Teoriya i praktika pidruchnikotvorennya u galuzi pochatkovoyi osviti Ukraini (1960–2000 rr.) : avtoref. na zdobuttya naukovogo stupenya doktora pedagogichnih nauk za spetsialnistyu 13.00.01 – zagalna pedagogika ta istoriya pedagogiki / Instytut pedagogiki NAPN Ukraini. – K., 2005. – 32 s.
3. Kravchuk O. P. Didaktichni zasadi praktichno-doslidnoyi diyalnosti uchniv osnovnoyi shkoli u protsesi vivchennya prirodnicnih predmetiv : avtoref. na zdobuttya naukovogo stupenya kand. ped. nauk. spets. 13.00.09 – teoriya navchannya / O. P. Kravchuk ; Instytut pedagogiki NAPN Ukraini (Kiyiv). – K., 2011. – 20 s.
4. Kudyрко V. I. Metodika vivchenna geografichnoi karti v chkilnich kyrsach fizichnoi geografii : dys. ... na zdobuttya zvannya kand. ped. nauk. spets. 13.00.02 “Teoriya ta metodyka navchannya (geografii)” / V. I. Kudyрко ; Instytut pedagogiki NAPN Ukraini. – K., 2011. – 211 s.
5. Navchalna programa http://old.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/692/educational_programs/1349869088/
6. Nazarenko T. G. Formuvannya sotsialno-ekonomichnykh ponyat' u starshoklasnykiv na urokakh geografii : dys. ... na zdobuttya zvannya kand. ped. nauk. Spets. 13.00.02 “Teoriya ta metodyka navchannya (geografii)” / T. G. Nazarenko ; NPU imeni M. P. Dragomanova. – K., 2004. – 217 s.
7. Sukhomlinskiy V. O. Problemi vikhovannya vsebichno rozvununoї osobistosti. Vibrani tvori y 5-ty tomakh. T. 1. – S. 535.

Назаренко Т. Г., Кравчук О. П.

МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОЗДАНИЯ УЧЕБНИКА ДЛЯ КУРСА “УКРАИНА В МИРЕ: ПРИРОДА, НАСЕЛЕНИЕ”

В статье рассматриваются методические особенности создания современного учебника для школьного географического курса “Украина в мире: природа, население” (8-й класс). На основе проведенных психолого-педагогических исследований по использованию учебной книги на уроках географии в основной школе, авторами сформулированы основные требования к содержанию учебников и методические ориентиры для работы экспертов рукописей учебников, которые принимают участие в конкурсе.

Ключевые слова: учебник по географии, основная школа, география Украины, методические аспекты, требования к содержанию учебника

Nazarenko T., Kravchuk O.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE TEXTBOOKS FOR THE COURSE “UKRAINE IN THE WORLD: NATURE, POPULATION”

The article discusses the methodological features of a modern textbook for school geographical course “Ukraine in the world: nature, people” (8 cl.). Since the didactic textbook model of the educational process of discipline and some important methodological tool in the teacher, the article author try to uncover one of the approaches to the expert of the semantic content of textbooks on geography.

Because the study of geography in 8 classes, is aimed at developing students' scientific and geographical picture of the state - the first time laid Ukraine contents set geographical facts. In the main conducted psychological and educational research on the use of textbooks in the classroom geography in basic school, the authors devise the requirements for determining the semantic content of the textbook of geography and to consequently submit to the direction of experts.

However, the content of the textbook of geography Ukraine for students of 8 class as a major academic publication must meet its main mission, namely, to educate young people a sense of civic dignity, their own creative position to strengthen the state in Ukraine, generate knowledge about the natural environment and resources native land and areas living, found valuable relations and the rise of the homeland as a kind of cradle and people produce respect for historical and geographical heritage, to assert itself as a responsible citizen of Ukraine.

Thus, Ukraine is the most important geography of scientific disciplines that provides long-term and continuous monitoring of the quality of the environment and human life and human society in general.

Hence, the expert should be based on three factors in assessing the textbook, which is involved in the tender: the use of perfect literary language; quality illustrations; systematic exposition of structured educational geographical material.

Keywords: textbook on geography, basic school, geography of Ukraine, methodological aspects, to the content of the textbook requirements.